

Мирослава КУЛІЄВИЧ

ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНИЙ ПОШУК МІСЦЯ НАВЧАННЯ КЛИМЕНТІЯ ЗІНОВІЄВА

У статті висвітлено імовірне місце навчання Климентія Зіновієва за діалектними особливостями, враховуючи палеографічний аналіз зразків рукописного письма цього автора.

Ключові слова: лінгвогеографічне дослідження, діалектна риса, ізоглоса, говірка.

Климентій Зіновій є неординарною і цікавою постаттю в українському письменстві. Насамперед, увагу привертає те, що автор вважається анонімним у літературі, бо не залишив про себе жодних біографічних відомостей, а жив на зламі віку, кінець XVII – початок XVIII ст., у час важливих історичних подій в Україні. Він створив поетичну збірку віршів та приказок, де назвав лише своє ім'я, а вже окремі спостереження стосовно його життєпису науковці черпали зі змісту творів, які і залишаються в наш час єдиним джерелом пізнання буття поета. На цьому і завершувалися можливості висвітлення біографії Климентія, натомість чимало досліджень присвячено передусім текстові поезій.

Як відомо, спроби аналізу віршів започаткували літературознавці ще в XIX столітті. (П. Кулиш, О. Огоновський, А. Пипін та ін.), а ширше дослідили в XX ст.. (І. Франко, В. Перетц, С. Єфремов, М. Возняк, Д. Рижук, П. Попов, Ф. Шолом, В. Колосова та ін.).¹ Слід відзначити, що саме В. Колосова

¹ Кулиш П. Климентий украинский стихотворец времен гетмана Мазепы // "Русская беседа". Т. V. Кн. 17. 1859. С. 79–140; Кулиш П. Обзор украинской словесности. И. Климентій // "Основа". 1861. Січень. С. 159–234; Огоновський О. Історія літератури руської. Написав Омелян Огоновський. Ч. I. Львів, 1887. С. 407–410; Пипін А. Н. История славянских литератур. Т. I. Изд. 2. Санкт-Петербург, 1879. С. 355; Франко І. Климентій Трястя і Григорій Сковорода // Історія української літератури. Ч. I. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. Кінець 1907 р. Розділ XVI. Рукопис зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, фонд Івана Франка. № 728. III. С. 561–621; Перетц В. Вірші ером. Климентія Зіновієва сина. Видав з передмовою Володимир Перетц / "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Видав археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка". Т. VII. Львів, 1912; Єфремов С. Історія українського письменства у 2 томах. Т. 1. Фотопередрук зі вступом Олексі Горбача. Мюнхен, 1989; Возняк М. С. Історія української літератури. У 2-ох кн. Кн. 2. Львів, 1994; Рыжук Д. А. О творчестве Климентия Зиновиева // Ученые записки. IV. Серия гуманитарных наук. Вып. 3. Даугавпилс, 1959. С. 113–133; Рыжук Д. А.

найбільшою мірою намагалася виявити в тексті творів інформацію, яка могла б стосуватися окремих подій життя письменника.

Також творчість Климентія Зіновієва була в полі зору істориків, які на основі змісту віршів пояснювали окремі факти з історії тогочасної України.³

Для нас найважливішим є лінгвістичне опрацювання пам'ятки, де особливу роль відіграла І. Чепіга, яка, по суті, відкрила майбутнім мовознавцям багатство і колорит мови віршів та приказок та вперше провела короткий мовний аналіз збірки у вступі до книги "Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповіді посполиті" за редакцією В. Німчука.⁴ Лише після друку цієї вступної статті у 1971 році мовознавці звернули увагу на мову пам'ятки і в подальших дослідженнях з історії української мови частково покликалися на мовні особливості творів Зіновієва.⁵ Тепер стає очевидним і те, чому в "Курсі сучасної української літературної мови" 1958 року за редакцією І. Білодіда, ⁶ жодним словом не згадувалося про специфіку мови текстів збірки.

Вагомий внесок у дослідження творчості Климентія Зіновієва зробив В. Німчук, який не тільки перевидав вірші та приказки письменника, але й детально вивчив особливості вживання прислівника, прийменника, частки, вигуку у текстах, представивши доволі послідовні приклади в академічному виданні "Історії української мови. Морфологія"; на відміну від багатьох інших

Пословицы и поговорки, собранные Климентом Зиновьевым // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. № 3 (23). 1963. С.200; Попов П.М. Програма з історії давньої української літератури до кінця XVIII ст. К., 1938. С. 19; Шолом Ф.Я. Соціальні моменти у віршах Климентія Зіновієва // Матеріали до вивчення історії української літератури. Т. 1. Давня українська література. К., 1959. С. 363-366; Колосова В. П. Прислів'я і приказки у віршах Климентія Зіновієва // Народна творчість та етнографія . 1962. № 2. С. 112 –116; Колосова В. П. Поетика творів Климентія Зіновієва // Питання літератури. Статті. К., 1962. С. 88 –131; Колосова В. П. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. К., 1964;

² Колосова В. П. Климентій Зіновієв. Життя і творчість. К., 1964

³ Компан О.С. Творчість Климентія Зіновієва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. // Наукові записки інституту історії. № 9. К., 1957. С. 251–277; Компан О.С. Перша збірка українських приказок // Вітчизна. 1958. № 12. С. 183 –190; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963.

⁴ Колосова В. П. Чепіга І. П. Визначна пам'ятка українського письменства // Німчук В.В. Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповіді посполиті. К., 1971. С 5–27.

⁵ Історія української мови. Морфологія. К., 1978; Фонетика. К., 1979; Синтаксис. К., 1983; Лексика і фразеологія. К., 1983; Козирева З.Г. Реміснична лексика української мови кінця XVII ст. (на матеріалі віршів Климентія Зіновієва) // Організація тексту. Граматика і стилістика. К.: Наукова думка, 1979. С. 59 – 66; Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків, 2002; Русанівський В. М. Історія української літературної мови. К., 2001. С. 108 –113.

⁶ Білодід І. К. Курс історії української літературної мови. Т. 1. К., 1958. С. 126.

науковців, які, здебільшого, наводили ті мовні риси, відображені в тексті творів поета, що почасти збігалися з особливостями, які відзначила вже І. Чепіга.

Отож, лінгвісти досліджували пам'ятку в контексті вивчення української книжної мови на різних етапах її розвитку, принагідно використовували для ілюстрацій окремих явищ приклади з творів різних авторів в тому числі і Климентія Зіновієва.

Завдання пропонованої статті – визначити місце навчання письменника за допомогою лінгвогеографічного методу накладання ареалів діалектизмів, властивих поетичним текстам автора.

Частково ми торкалися уже цієї проблеми, роблячи палеографічний аналіз скорописного письма Климентія, зразки якого засвідчені у публікації творів поета за редакцією В. Німчука.⁷ Палеографічне дослідження аргументовано дозволило з'ясувати, що почерк автора в своїй основі представляє луцький варіант скоропису з поодинокими наверстуваннями київської та чигиринської шкіл, (очевидно, у зв'язку з Хмельниччиною), що висвітлено у відповідній праці.⁸ У результаті такого аналізу ми прийшли до висновку, що Зіновійів міг учитися у Луцьку, у школі при єпископаті або у палестрі.¹⁰ Тож лінгвогеографічні студії повинні б доповнити названі палеографічні спостереження.

Почерпнуті досі відомості про цього автора, стосуються радше української книжної мови на зламі XVII–XVIII ст., а сама особа письменника, насправді, залишається в тіні, бо навіть факти, що виявила в текстах творів В. Колосова, не дають можливості дефінітивно пов'язувати їх з життям ієромонаха Климентія. Значно точнішу інформацію можуть дати діалектні особливості віршів, визначені в українському діалектному просторі методами лінгвогеографії. Адже лінгвогеографія, як відзначив В. Німчук, "не тільки показує територіальні межі поширення інновацій або збереження давнього, архаїчного, але й допомагає виявити епіцентри, звідки пішли нові елементи".¹¹

Варто зауважити, що метод накладання ареалів, використаний в мовознавстві Л. Коць–Григорчук, задля вивчення сторінок біографії письменників середньовіччя, знайшов підтримку в

⁷ Колосова В. П. Чепіга І. П. Визначна пам'ятка ...; Історія української мови. Морфологія... С. 342–449, 466–516.

⁸ Німчук В.В.Климентій Зіновійів. Вірші. Приповіді посполиті. / Пам'ятки української мови. К., 1971.

⁹ Кулієвич М.С. Місце навчання Климентія Зіновієва (за результатами палеографічного аналізу рукописних текстів) // *Ukrainistyka* (збірник наукових праць). Кривий Ріг. 2007. С. 121–128.

¹⁰ Кулієвич М.С. Місце навчання ... С. 124.

¹¹ Німчук В.В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. К., 2001. С. 4.

Україні і за її межами.¹²

У нашій роботі звертаємося до діалектних рис віршів, не беручи до уваги діалектизмів приказок, бо вважаємо, що вони можуть бути записані від мовців різних діалектних осередків.

Нижче аналізуємо ті діалектні явища, що засвідчені в Атласі української мови (далі АУМ), ареали яких чітко представлені на українській діалектній території.¹³ Діалектні особливості, що їх ми виявили у віршах, максимально зосереджені у трьох обширах: на Середньому Поліссі, Волині та Чернігівщині. Найбільше відзначено середньополіських рис, трохи менше східнополіських (чернігівських), а найменше волинсько–поліських. Методом накладання ареалів локалізували походження Климентія і територію, де провів останні роки життя. Волинсько–поліські особливості, що зрідка траплялися у віршах, залишилися поза сферою цих досліджень, лише згадане вище палеографічне вивчення скоропису письменника наштовхнуло нас на необхідність знайти осередок їх концентрації. Натяк на те, що він міг перебувати на Волині, знаходимо у відомій уже праці В. Колосової, а саме в таких рядках із вірша Климентія Зіновієва: "...на Волиню еды(н) ся ошукаль небораць."¹⁴

У статті подаємо лінгвістичну карту, де будуть представлені ізоглосами ті діалектизми, що чітко локалізуються на Волинському Поліссі, а також межові ізоглоси на зіткненні волинсько–поліських говірок із середньополіськими та волинськими. Доповнює цю карту інформація про діалектні риси, які, взагалі, властиві Волинському Поліссю. Створюючи карту ізоглос, ми брали до уваги відповідні карти і коментарі до них другого тому АУМ, авторами яких є: Л. Коць–Григорчук –№ 15, 17, 18, 20, 21, 37, 38, 85; Ф. Жилко – № 395; Я. Закревська – № 74, 232, 235, 240, 242, 361; О. Захарків – № 385; М. Онишкевич –№ 177, 178, 207, 216, 363; П. Приступа – № 3, 10, 61, 114, 280, 378.

Особливу увагу викликає рефлекс *ѣ, який звучить як [i] практично на усій названій території. Ми зафіксували це явище у віршах, але тільки в одному слові: *всѣ* (109, 110зв.), *вси* (4 зв., 103, 104, 288). Натомість В. Мойсієнко, аналізуючи західнополіські та середньополіські пам'ятки XVI–XVII ст., відзначив, що зовсім небагато випадків написання з *и* (<*ѣ), і то переважно в займенникових формах, зокрема, у прикладі *вси*. Проте більша частотність вживання цього рефлексу саме у Луцьких та

¹² Німчук В.В. Євсевієве ... С. 4; Moser Michel. Dialektologiczne podstawy projektu "Tysiąc lat historii języka ukraińskiego w Galicji / Rozprawy Komisji Językowej. PAN. –Т. LІ. Łódź, 2006. S. 252.

¹³ Атлас української мови. Том 1. К., 1984; Том 2. К., 1988; Том 3. К., 2001.

¹⁴ Колосова В. П. Климентій Зіновієв... С. 28; Німчук В.В.Климентій Зіновієв... С. 55.

Крем'янецьких справах.¹⁵ У ненаголошеній позиції *ѣ у текстах творів реалізується як [і]: *ничого* (167), *нѣчого* (318), *нѣчего* (166), *никого* (8, 8зв.), *никому* (10, 13зв.), *нихто* (146), хоча для Волинського Полісся властиве [и]. Як засвідчує АУМ, в околицях Луцька подекуди трапляється рефлекс [і]. Імовірно, це пов'язано з тим, що Луцьк у минулому був другою столицею Великого князівства Литовського і входив до складу найбільшої в Україні зони міграцій, тому таке привнесення може бути закономірним. Хоча не виключено, що *ѣ як [і] Климентій узяв зі своїх мандрювань.

Шиплячі, губні та передньоязикові перед давніми *і, *у тверді на цій території, що і підтверджують приклади з віршів: *звы(к)* (116зв.), *дѣравыѣ* (174), *измыти* (165зв.), *вы* (27зв.), *здоровы* (120зв.), *самы* (117), *вѣршы* (90), *пряжы* (110зв.), *зачим* (4зв.), *друзы* (50зв.), *ты(л)ко* (4), *сылу* (119зв.), *плodyть* (6), *долынанами* (5зв.). Зона поширення суцільна, тому не подаємо на карті ізоглос.

Після гортанного *г* та задньоязикового *к* у наголошеній і ненаголошеній позиціях письменник вживає у творах графему *и*: *многои* (5), *всяких* (9зв.), *зъгинути* (28зв.), *убогимъ* (54), *близнюки* (88), *лежки(мъ)* (113зв.) та ін. Подані приклади дозволяють говорити про своєрідну м'якість приголосних у такій позиції, що і трапляється у волинсько-поліських говірках. З приводу того висловився і В. Мойсієнко, який не виключає, що подібні написання могли підтримуватися розмовною стихією: витворення специфічного поліського *и* наближеного до *і*.¹⁶ Пом'якшення *г* і *к* властиве також середньополіській діалектній території, тому його не використаємо на карті ізоглос, з уваги на те, що це мовне явище могло бути відомим Климентію ще з дитинства. А ось плутання *и* з *ы* після *х*: *схыляет* (93), *хылячи(с)* (277зв.), *тыхий* (282зв.), *похиблю* (32), *панчохи* (112), *хытро(ст)* (101зв.), *кожухы* (133), *бляхи* (46зв.), *грѣхи* (8, 8бзв., 319зв.) тощо; засвідчує, мабуть, тверду вимову цього звука у Зіновієва.

Ізглосою *а*) позначено на карті [и] перед складом з наголошеним [о] у слові *чи(р)воными* (106), що має чіткий острівний ареал біля Луцька.

Відзначили також [е] після шиплячих перед здавна твердими приголосними, що трапляється лише в двох населених пунктах у досліджуваному обширі.¹⁷

Збереження [о] перед складом з наголошеним [а] властиве Волинському Полісся і зафіксоване на карті ізоглос.

¹⁵ Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI – XVII ст.. Житомир. 2006. С. 130.

¹⁶ Мойсієнко В. М. Фонетична система ... С. 250.

¹⁷ Ця риса локалізується також невеликим ареалом на півночі Середнього Полісся (імовірного місця походження автора).

Локалізується у волинсько–поліських говірках ненаголошений [и] як [у] в слові *глибоки(и)* (124). Хоча ця особливість притаманна і південно–західному наріччю.

Для вищезгаданого діалектного обширу закономірний лише веларний [р] та твердий і м'який [ц], проте у текстах Зіновієва наявний і м'який [р]. Такий вияв приголосних відзначено в с. Городище (н. п. 153) біля Луцька.

Ізоглоса **г**) відображає початковий приголосний у слові *хороба* (8зв., 55), що фіксується в деяких говірках на Волинському Поліссі, а суцільніше це мовне явище представлено у південно–західних діалектах. Також для даної території властивий твердий [л] перед приголосним: *ме(л)никъ* (116), *ме(л)никахъ* (115зв.), *ве(л)ми* (50з., 71зв.), *ты(л)ко* (13зв.).

Давальний відмінок однини іменників колишніх –о– основ має флексію –**ови** у текстах віршів, а іменники –**ю**– основ у закінченнях сплутують графему **ѣ** та **и**, що може свідчити про звук [і] у цих флексіях: *ткачевѣ* (110зв.), *господаревѣ* (116, 197зв.), *мужевѣ* (83зв., 100зв.), *гостевѣ* (87зв.), *домовѣ* (186). Закінчення –**еві** добре представлене у волинських говірках, але існує також як паралельна флексія –**єви** в околицях Луцька.

На відміну від загальновоживаного у творах Климентія Зіновієва займенника *миѣ* (7зв., 17), який властивий радше говіркам Середнього та Східного Полісся, лише один раз фіксується *минѣ* (45зв.), що співвідноситься саме з волинсько–поліськими говірками.

Наносимо межову ізоглосу **д**), аби показати границю збереження кінцевого звука [иї] у флексії називного відмінка однини прикметників чоловічого роду, який відсутній на Середньому Поліссі. Аналогічно ізоглоса **е**), що відображає неозначену форму дієслова з суфіксом –**ти**–.

Структура [ра'жу] в першій особі однини дієслів теперішнього часу притаманна деяким волинсько–поліським говіркам, але суцільніше волинським. Цю особливість ми представили на карті, з уваги на її поширеність на поліській території.

Третя особа однини і множини дієслів теперішнього часу обидвох дієвідмін закінчується на [т] і локалізується передусім в межиріччі Стиру та Горені, але своєю північно–західною околицею сягає і Луцька, тому відзначили на карті.

Лексема *ста(и)нѣ* (321зв.) закономірна для волинсько–поліського діалектного обширу, але, здебільшого, у значенні 'приміщення для коней' (на Середньому Поліссі вона трапляється лише в трьох населених пунктах, а Східному Поліссю взагалі не властива). Ареал лексеми *господинѣ* (73) не чіткий в околицях Луцька, тому не подаємо на лінгвістичній карті. Це слово має поодинокі вияви і на Середньому Поліссі, але там фіксується у такому значенні *хазяйка*.

Поширена в південно-західних говірках лексема *віно* – 'придане' і відзначена у віршах письменника *вѣно* (46), виявляється на досліджуваній території в одному населеному пункті біля Луцька. Подібно і лексема *видѣти* (119) – 'бачити', яка не трапляється ні на Середньому ні на Східному Поліссі, і відображена тут острівним ареалом.

Цікавим постає слово *челя(д)* (134, 289зв., 290), яке у віршах Климентія Зіновієва вживається у двох значеннях: 'сім'я' та 'наймити'. Перше значення цієї лексеми закономірне для волинських та волинсько-поліських говірок. А ось *челяд* як 'наймити' чітко локалізується біля Луцька, тому лексема присутня на карті.

Отже, карта ізоглос засвідчує, що виявлені у віршах діалектизми волинсько-поліського типу, концентруються в околицях Луцька і зафіксовані в АУМ у таких населених пунктах: с. Ківерці (н. п. 149) Ківерцівського р-ну Волинської обл., с. Боратин (н. п. 150), с. Городище (н. п. 153) Луцького р-ну Волинської обл., с. Свищів (н. п. 155) Млинівського р-ну Рівненської обл. Висновки лінгвогеографічного пошуку підтверджують гіпотезу, висловлену в результаті палеографічного аналізу рукописних текстів віршів, стосовно Луцька як осередка освіти.

Мирослава Кулієвич

***Лингвогеографический поиск места обучения Климентия
Зиновиева***

Эта статья раскрывает возможное место обучения Климентия Зиновиева за диалектными особенностями, учитывая палеографическое изучение примеров рукописного письма этого автора.

Ключевые слова: *лингвогеографическое исследование, диалектная особенность, изоглосса, говорка.*

Myroslava Kuliyeovich

***Languageographical Research of the Place of the Studying of
Klymentiy Zinoviyeu***

This article is devoted to the possible place of the studying of Klymentiy Zinoviyeu taking into consideration the paleographical analyze and the examples of the handwriting of this author.

Key words: *languageographical research, a dialectic feature, isogloss, local speech.*